

Mardin Müzesi'nden İki Pişmiş Toprak Ampulla¹

Murat TOSUN²

Öz

Geç Antik Dönem'de genellikle sıvı ürünlerin içine konularak bu sayede şifa verdiği inanan ampullalar, yoğun olarak hac merkezlerinde ele geçen bir tür şişedir. Mardin Müzesi'nde yer alan pişmiş topraktan yapılmış iki adet ampulla, müzeye satın alma yoluyla kazandırılmışlardır. Oldukça küçük boyutlu olan bu ampullalar, yayınlarda Anadolu kökenli Tip 2 olarak adlandırılan grup içerisinde değerlendirilmektedir. Ampullalar, kırmızı tonlu hamur ve astar renkleri yanı sıra hamurundaki mika katkısıyla da Anadolu kökenli bir özellik göstermektedir. Her iki ampulla da kalıp yapımıdır. 1 No'lu Ampulla'da yalnızca kabartmalı bir Yunan haçı, 2 No'lu Ampulla'da ise merkezde basit işçilikli bir Yunan haçı yanı sıra etrafı yuvarlak madalyon benzeri daireler ve noktalar ile bezelidir. Tipolojik benzer örnekleri göz önünde bulundurularak, 5. yüzyıl-7. yüzyıl başları arasına tarihlenmektedir.

Anahtar Sözcükler

Mardin müzesi

Ampulla

Geç antik dönem

Anadolu

Yunan haçı

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 13.09.2021

Kabul Tarihi: 30.01.2022

Doi:
10.20304/humanitas.994533

Two Terracotta Ampullae from Mardin Museum

Abstract

Ampullae, which are believed to heal by being put into liquid products in the Late Antiquity, are kinds of bottles that are mostly found in pilgrimage centers. Two ampullae made of terracotta in Mardin Museum have been brought to the museum through purchase. These ampullae, which are so small in size, are evaluated in the group called Type 2 originating from Asia Minor in the literature. Ampullae show a characteristic of Asia Minor origin with the addition of red toned clay and slip colors as well as the mica additive in the clay. Both ampullae are mold making. Ampulla No. 1 has only an embossed Greek cross, while Ampulla No. 2 has a simple Greek cross in the center, as well as round medallion-like circles and dots. Considering typologically similar examples, they are thought to be dated to belong to the 5th century-7th the beginning of the century.

Keywords

Mardin museum

Ampulla

Late antiquity

Asia Minor (Anatolia)

Greek cross

About Article

Received: 13.09.2021

Accepted: 30.01.2022

Doi:
10.20304/humanitas.994533

¹ Bu ampullaları çalışmama izin veren Mardin Müze Müdürü Sayın Abdülgani TARKAN ile Mardin Müze Müdür Yardımcısı Sayın Süleyman BAYAR'a ve müzede bu malzemeleri kolay çalışabilmeme imkân sağlayan Mardin Müzesi'nden Uzman Mehmet ŞAN ile Uzman Hasan MENTEŞE'ye en içten teşekkürlerimi sunarım.

² Dr., Bağımsız bilim insanı, Kayseri/Türkiye, muratsn@windowsslive.com, ORCID: 0000-0003-0595-8587

Giriş

Mardin Müzesi'nde korunan iki adet pişmiş topraktan yapılmış ampulla, bu makalenin ana konusu olup, makale kapsamında öncelikle ampullalar hakkında okuyucuya bir ön bilgi verilmek istenmiştir. Ardından iki adet ampullanın genel tanımı yapılarak, her iki ampulla da biçim, hamur, astar, katkı maddeleri ve bezeme yönünden benzer örnekleri ile karşılaştırılıp tarihlendirilmiştir. Son olarak bu iki ampulla üzerine yapılan analogi yöntemli araştırmanın sunduğu veriler, daha önceden yapılmış ampulla yayınları dikkate alınarak, alanına katkı sağlaması amaçlı bazı tartışma ve öneriler eşliğinde sonuçlandırılmıştır.

Ampullalar Hakkında Ön Bilgi

Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı önce serbest bırakıp, ardından da resmi din olarak kabul ettiği, MS 4. yüzyıl ile kiliseler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu durum, özellikle Doğu Akdeniz coğrafyasındaki Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu gibi yerlerde yoğunlaşan, Hıristiyan aziz ve azizelerin anısına yapılmış kiliselerin yaygınlaşmasına, ortam hazırlamıştır (Koch, 2015, s. 28-99). Bu doğrultuda hacı olmak isteyen Hıristiyanlar, bu kiliseleri ziyaret edip, bu kiliselerdeki kutsal sayılan su, yağ ve şarap benzeri sıvıları pişmiş toprak, cam veya metalden yapılmış küçük şişe biçimli ampullalara koymuşlardır. Bu sayede Hıristiyanlar, hem hacı olmakta hem de hacdan getirdikleri bu malzemelerin içindeki kutsal sayılan sıvı nesnelere sayesinde, korunduklarına inanmaktaydılar (Dalton, 1921, s. 30; Vikan, 1982, s. 23; Blick, 2001, s. 1; Foss, 2002, s. 129; Şimşek ve Duman, 2007, s. 75-76; Aydın, 2013, s. 439; Aydın, 2015a, s. 489). Bir hacı hatırası olan ampullalar, “adak, adanmışlık ve tılsım” işlevli bir malzeme şeklinde de yorumlanmaktadır (Vikan, 1995, s. 381).

Paris Louvre Museum başta olmak üzere Almanya, İngiltere ve Belçika'daki farklı müzelere, 19. yüzyıl sonlarında İzmir-Manisa arasında yapılan demiryolu çalışmalarında ele geçirilmiş ampullalar kazandırılmıştır. Bu sayede ampullalar üzerine ilk gözlemler, araştırmacılar tarafından yapılabilmektedir (Robert, 1984, s. 458; Anderson, 2004, s. 79). Hıristiyan hac kültü ile ilişkili olan ampullalar (Vikan, 1982, s. 16, 23-26, 41-42), genel olarak erken çalışmalarda ampullaları tanımlamaya yönelik bilgiler yanında, ele geçtiği merkezlerden yola çıkılarak üretimine ilişkin yorumların da yapıldığı örneklerdir (Wulff, 1909, s. 264-265; Leclercq, 1924, s. 1722-1744; Reygers, 1937, s. 658-661; Griffing, 1938, s. 277-279). Nereden ele geçtiği bilinen ampullaların üretim merkezleri hakkında, kısmen fikir edinebilmek mümkün olsa da nereden geldiği bilinmeyen örneklerde, bunu anlamlandırmak oldukça zor olmuştur. Örnek olarak; Kuzey İtalya'daki Monza ve Bobbio Kiliseleri'nde bulunan Monza-Bobbio metal ampullaları, bazı yayınlarda Konstantinapolis (Grabar, 1958, s. 50-66), bazı yayınlarda ise

Filistin Bölgesi (Engemann, 2002, s. 153-169) üretimli olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca daha çok ikonografik gözlemler doğrultusunda, metal ampullaların Filistin kökenli olabileceği de öneriler arasındadır (Weitzman, 1979, s. 565-566).

Pişmiş toprak ampullalar, çift kalıp tekniği ile yapılmış ve negatif kalıptan alınarak, iki yüzü daha sonradan ek kil uygulamasıyla birleştirilmiş olan küçük şişelerdir (Robert, 1984, s. 458; Anderson, 2004, s. 79; Sodini, 2011, s. 196). Yuvarlak ya da oval gövdelerin üst bitimindeki omuz hizasında, küçük kulakçıklara sahiplerdir. Bu kulakçıkların orta kısmında da ip deliği boşlukları mevcuttur. Bu ip deliklerinden geçirilen ipler yardımıyla da ampullalar, kullanıcıların boyunlarına asılarak taşınmaktaydılar (Anderson, 2004, s. 79). Kulakçık yanı sıra az sayıda kulplu olan ampulla örneklerine de rastlanmaktadır (Anderson, 2004, s. 82, No. 2). Ayrıca ampullaların boyunda taşınması yanı sıra, sonradan evlerde belirli bir yere konulduğuna yönelik, düşünceler de mevcuttur (Leclercq, 1924, s. 1722-1723; Koch, 2015, s. 183).

Ampullalar, yassı oval gövdeli ve yassı yuvarlak gövdeli olarak, iki farklı biçimde görülmektedir (Şimşek ve Duman, 2007, s. 77-81). Yassı oval gövdeli ampullalar, Anadolu ve Suriye Bölgesi üretimli örnekler olarak kabul edilmektedir (Wulff, 1909, s. 264-265; Reygers, 1937, s. 659-661; Griffing, 1938, s. 277; Aydın, 2013, s. 439). Yassı yuvarlak gövdeli ampullalar ise daha çok üzerinde sıkça Aziz Menas tasvirleri barındırmasından dolayı, Aziz Menas'ın hac merkezi olan İskenderiye yakınındaki Mareitos'ta üretilmişlerdir (Grossman, 1998, s. 299; Anderson, 2004, s. 81) ve buradan Akdeniz geneline dağılmıştır (Lopreato, 1976, s. 411-428; Lambert ve Pedemonte-Demeglio, 1994, s. 205-231). Bunlar dışında, uzunlamasına yapılmış hafif yuvarlak gövdeli ve kulakçık yerine kulplu olan bazı ampulla biçimleri de Filistin Bölgesi üretimli örnekler olarak yorumlanmaktadır (Crawfoot ve Fitzgerald, 1929, s. 126; Aharoni, 1964, s. 17, 38-41, No. 10-11; Magness, 1993, s. 259). Yine de pişmiş toprak ampullaların üretim merkezleri ve genel yapım teknikleri hakkında sınırlı bilgiler mevcuttur. Ayrıca ampullalar, herhangi bir hac merkezinde yapılıp satılan ve kolay taşınabilen örneklerdir (Robert, 1984, s. 458-459). Bu yüzden belirli bir işlik alanında tespit edilmeden, ampullaların üretim merkezleri hakkında net ifadeler kullanabilmek oldukça zordur (Metzger, 1981, s. 22-23). Ancak biçim, hamur ve bezeme özelliklerinden yola çıkılarak, en azından üretim sahaları hakkında, fikirler edinebilmek ya da önerilerde bulunabilmek mümkündür (Anderson, 2004, s. 80). Ampullalarda görülen kırmızı, kahverengi ve sarı renk tonlarındaki hamur özellikleri, üretim merkezleri hakkında fikir verse de üretimin aynı kalıplama tekniğiyle çok farklı bölgelerde yapılmış olabileceği ihtimali, bu konuda da kesin bilgiler sunmamaktadır (Anderson, 2004, s. 83). Ampullalar üzerine yapılmış araştırmalar, ağırlıklı olarak Anadolu'da

yoğun bir şekilde ele geçmiş olmasından dolayı, Anadolu merkezli üretiminin gerçekleştirilmiş olabileceği yönündedir (Michon, 1892, s. 15-18; Metzger, 1981, s. 17-24; Robert, 1984, s. 458-467; Anderson, 2004, s. 82-85, No. 4; Şimşek ve Duman, 2007, No. 1). Anadolu ve Kuzey Suriye arasında kilit noktada yer alan Antiokheia'da ele geçen ampulla bulguları ışığında, Kuzey Suriye'de de üretimin yapılmış olduğu düşünülmektedir (Griffing, 1938, s. 277, No. 16-17). Özellikle Suriye'de Aziz Simeon Manastırı'nın yer aldığı Qal'at Sem'an ile Aziz Sergios'un adını alan Sergiapolis'in (Resafa), Geç Antik Dönem'de sık ziyaret edilen hac merkezleri olmasından dolayı, ampulla üretiminin de yapıldığı yerleşimler olma ihtimali vardır (Anderson, 2004, s. 80; Sodini, 2011, s. 92-105; Koch, 2015, s. 191; Gerry, (t.b); Monza Ampullae, (t.b.)). Anadolu'da yalnızca Ephesos'ta arkeometriye yönelik incelemeler eşliğinde yapılmış ampulla çalışmaları, kentte üretimin gerçekleştirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır (Ladstätter ve Pülz, 2007, s. 428; Ladstätter, 2010, s. 504-508). Anadolu'daki ilk kutsal yedi kilisenin Pergamon, Thyateira, Smyrna, Sardeis, Ephesos, Philadelphia ve Laodikeia kentlerinde yer almasından yola çıkılarak, bu kentlerde ampullaların üretilmiş olabileceği de düşünülmektedir (Şimşek ve Duman, 2007, s. 82; Şimşek ve Yener, 2018, s. 224, No. 1). Bunun dışında kazılar ve yüzey araştırmaları sırasında, çok sayıda ampulla buluntusuna, birçok farklı kent ya da kentin territoryumunda rastlamak mümkündür. Başlıca buluntu veren merkezler; Atina (Hayes, 2008, s. 289, Pl. 91, No. 1815-1816), Samos (Anderson, 2004, s. 84-85, No. 4), Kos (Κατσιώτη, 2009, s. 279, Ειχ. 8β-γ), Rhodos (Κατσιώτη, 2009, s. 280, Ειχ. 9β; Katsioti ve Mastrochristos, 2018, s. 85-86, No. 5), Khios ve Naksos (Griffing, 1938, s. 277; Anderson, 2004, s. 85), Smyrna (Dalton, 1901, No. 908; Griffing, 1938, No. 23; Besques-Mollard, 1968, s. 242; Metzger, 1981, No. 98-103; Robert, 1984, No. 1; Köroğlu ve Yılmaz, 2015, s. 155-170; Ersoy, 2018, s. 97-98, 101-103, No. 4-5, 7), Ephesos (Dalton, 1901, No. 906, 912; Buckton, 1994, s. 113, No. 126; Gassner, 1997, s. 172, No. 56: 89.712; Ladstätter ve Pülz, 2007, s. 428, No. 21; Ladstätter, 2010, s. 504-508), Didyma (Tuchelt ve Baldus, 1980, No. 67: 247; Anderson, 2004, s. 84-85, No. 4), Phokaia (Sartiaux, 1921, s. 120), Pergamon (Hepding, 1907, s. 411; Anderson, 2004, s. 84-85, No. 4; Anderson, 2007, s. 21, No. 2), Tralleis (Dinç ve Dede, 2003, No. 11), Sardeis (Hanfmann, 1959, s. 58; Hanfmann, 1966, s. 16-17; Crawford, 1990, s. 13-14, W2: No. 155-156, E14: No. 488-492; Greenewalt, 1997, s. 515, No. 6; Greenewalt, 2006, s. 176, No. 7), Thyateira (Duyuran, 1974, s. 20, 27, No. 12), Alaudda (Fıratlı, 1972, s. 149, No. 59-60), Laodikeia (Şimşek ve Duman, 2007, No. 3-35; Şimşek ve Yener, 2018, s. 226-230, Cat. No. 1-7; Şimşek, 2019, s. 222-226, No. 1-9), Hierapolis (Ferrero, 1987, s. 132; Arthur, 2006, s. 162; Leo-Imperiale, 2016, s. 668-669, 671, no. 2-5), Aphrodisias (Campbell, 1988, s.

539-545; Anderson, 2007, s. 21, No. 2), Plarasa (Laumonier, 1936, s. 335), Iasos (Ghini, 2000, s. 15), Mylasa (Robert, 1984, s. 462), Knidos (Love, 1972, s. 72, Pl. 20, No. 32; Aydın, 2013, Kat. Nr. 3, 6, No. 4, 7), Sebastapolis ve Kidrama arasındaki Ovacık Köyü (Robert, 1984, s. 464, 466-467, No. 12), Neapolis (Robert, 1984, s. 460-461, No. 4), Telmessos (Robert, 1984, s. 459-460, No. 2), Olympos (Öztaşkın, 2017, s. 213, 224, No. 1; Öztaşkın, 2020, s. 188, No. 1-2), Myra (Ötüken, 2003, s. 239, No. 6), Perge (Atik, 1995, s. 176-179, No. 16: 391, 393, 395, 397), Anemurium (Williams, 1989, s. 90, no. 545, No. 53: 545), Yumuktepe (Köroğlu, 2011, s. 77-89, No. 3-5) şeklinde sıralanabilir. Ayrıca yine Anadolu kökenli ampullalara, Marmaris Müzesi (Aydın, 2013, Kat. Nr. 1-2, 4-5, No. 2-3, 5-6), İzmir Arkeoloji ile İzmir Tarih ve Sanat Müzeleri'nde (Aydın, 2015a, s. 487-513), satın alma ya da hibe yoluyla kazandırılmış şekilde rastlamak mümkündür.

Ampullalar; her iki yüzünde haç motifleri (Metzger, 1981, s. 50-53, No. 130-147), kutsal kişileri simgeleyen figürler (Wulff, 1909, s. 264; Robert, 1984, s. 464, 466-467, No. 12; Vikan, 1991, s. 78, 84-85; Zalesska, 1999, s. 358-359; Anderson, 2005, s. 14, Pl. 2a; Şimşek ve Duman, 2007, s. 82-84, 97-101, No. 3-35; Sodini, 2011, s. 107-108, No. 27; Koch, 2015, s. 191-192; Katsioti ve Mastrochristos, 2018, s. 86; Öztaşkın, 2020, s. 183), hayvan figürleri (Metzger, 1981, s. 41-43, 50, No. 98-103, 128-129; Robert, 1984, No. 8-12; Anderson, 2004, No. 1, 3; Rautman, 2005, No. 2; Κατσιώτη, 2009, Eτχ. 1, 5; Sodini, 2011, No. 25-27, 33, 36-37; Köroğlu, 2011, No. 4; Aydın, 2015a, No. 3; Aydın, 2015b, No. 1, 3; Şimşek ve Yener, 2018, Cat. No. 1-3, 6; Katsioti ve Mastrochristos, 2018, No. 1, 6; Şimşek, 2019, No. 5-6; Öztaşkın, 2020, s. 188, No. 1-2) ve farklı geometrik motiflerin olduğu (Aydın, 2015a, s. 502, Kat. Nr. 14, No. 14) bezeme şemasına sahiptir.

Ampullaların tarihlenmesi oldukça çeşitlilik göstermektedir. Tipolojik sınıflamaya konulmadan ele geçtiği kazılardaki yorumlamalar eşliğinde tarihlenen örnekler olabildiği gibi (Griffing, 1938, s. 279; Tuchelt ve Baldus, 1980, s. 158-159; Hanfmann, 1985, s. 425-426; Gassner, 1997, s. 171; Ionescu ve Opriş, 1998, s. 169; Shtereva, 1999, s. 87), kiliselerin ortaya çıkışı ile ilişkili tarihlendirme önerileri de yapılabilmektedir (Riley, 1979, s. 364). Analoji yolu ile tarihlenen örnekleri de mevcuttur (Wulff, 1909, s. 264-265; Hayes, 1976, s. 52-53). Bunun dışında, ampullaların tipolojik ayrımları göz önünde bulundurularak yapılmış tarihlemelerde vardır. Laodikeia'da ele geçen iki tip ampulla, Tip 1 ve Tip 2 olarak ayrıştırılmıştır. Tip 1 örnekleri 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl sonu arası, Tip 2 örnekleri ise 6. yüzyıl-7. yüzyıl başı arasına tarihlenmektedir (Şimşek ve Duman, 2007, s. 83-84). Bu tarihlendirmeler, ampullaların genel olarak 4. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başları arasında yapılmış olduğunu göstermektedir.

Mardin Müzesi Ampullaları

1 No'lu Ampulla (Şekil 1)

Tanım.

Mardin Müzesi'ne kazandırılmış iki adet ampulladan 1286 Envanter No'lu örneğin (1 No'lu Ampulla) müzeye geliş tarihi belirsiz olup, yalnızca satın alma yoluyla müzeye kazandırıldığı ve 2010 yılında müzenin yeniden revize edilen envanter kaydında yer aldığı görülmektedir. 1 No'lu Ampulla, müzenin teşhir alanında korunmakta ve sergilenmektedir. Satın alınan kişi veya kişilerin herhangi bir kaydı bulunmayan envantere, bu ampullanın nereden ele geçtiği ya da temin edildiği bilgisi yer almamaktadır.

Çift kalıp yöntemiyle oluşturulmuş pişmiş toprak bir eserdir. 1.5cm ağız çapına, 3.5cm yüksekliğe ve 3.3cm gövde genişliğine sahiptir. Bu ampulla, dıştan hafif yuvarlak ağızlı, boyunsuz denilebilecek kadar kısa boyunlu, yassı oval gövdeli ve oval dipli bir kalıptan çıkarılmıştır. İçte ise ağızdan boyun kısmına doğru içe eğik içbükey yaptıktan sonra gövde kısmı, dışa eğik dışbükey biçim sunup, ardından dip kısmı oval bir şekilde sonlanmaktadır. Negatif kalıptan çıkarılan ampullanın iki yüzü, kenar kısımlarından ıslatılıp, ardından ek kil uygulamasıyla kenarlardan birleştirilmiş ve son olarak fırınlanmıştır. Ampullanın boyunda taşınması için boyun ile gövde arasında ip geçirilmesi amaçlı yapılmış, iki adet yuvarlak deliği mevcuttur. Ampullanın hamur rengi, Munsell 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı tonundadır. Yüzeyin son derece aşınmış olmasına karşın az sayıda kalıntıdan, Munsell 2,5 YR 4/6 kırmızı renk tonu astara sahip olduğu anlaşılmaktadır³. Hamur yapısı sık dokulu, ince kumlu ve az mika katkılıdır. Kalıp yapımı kabartma tekniğiyle, gövdenin her iki yüzüne, merkezde yer alacak şekilde ve son derece şematik görüntüde, birer Yunan haçı işlenmiştir. Basit bir işçilik ile yapılmış olduğu anlaşılan Yunan haçı bezeme, silüet şeklinde görülmektedir. Bunun yanı sıra haçın detayları, her iki yüzde de oldukça aşınmıştır. 1 No'lu Ampulla'daki detaylardan, Yunan haçı tasvirinin kollarının uç kısımlarında, yuvarlak bezemelerin olduğu da anlaşılmaktadır.

Değerlendirme.

Mardin Müzesi'nde korunan 1 No'lu Ampulla, yayınlarda boyutlarından kaynaklı Tip 2 olarak sunulan grup içinde yer almaktadır (Şimşek ve Duman, 2007, s. 80-81). Bu biçimi ile 1 No'lu Ampulla; Marmaris Müzesi'nde yer alan bir örnek (Aydın, 2013, s. 446, 454, Kat. Nr. 2, No. 3), İzmir Arkeoloji Müzesi'nden bir örnek (Aydın, 2015a, s. 498, 508, Kat. Nr. 4, No. 4)

³ Ampullaların hamur ve astar renkleri, Munsell Soil Color Charts 2016 yılı Washington D.C. basımlı katalogdan yararlanılarak belirlenmiştir.

ile İzmir Tarih ve Sanat Müzesi'nden bir örneğe (Aydın, 2015a, s. 500-501, 511, Kat. Nr. 10, No. 10) benzerdir. Laodikeia'da ele geçmiş bazı örneklerde de benzer biçim görülmektedir (Şimşek ve Duman, 2007, s. 89-91, No. 13-15, 17-18, 20, 22-27, 30-35). Bunun yanı sıra, Kos (Κατσιώτη 2009, s. 279, Ειχ. 8β-γ) ve Rhodos (Κατσιώτη, 2009, s. 280, Ειχ. 9β) Adaları ile Atina Agorası'nda ele geçmiş örnekler de (Hayes, 2008, Pl. 91, No. 1815-1816) biçim olarak benzer özellik göstermektedirler.

Yayınlarda genel olarak ampullaların biçim ve bezeme özellikleri ön planda tutulmuş olup hamur, astar ve katkı maddelerine ilişkin veriler, birçok kaynakta oldukça az ayrıntı sunmaktadır. Bu yüzden 1 No'lu Ampulla'yı, az sayıda kataloglama çalışmaları ile birlikte sunulan örnekler ile karşılaştırmak yerinde olacaktır. Genel olarak Anadolu üretimi olduğu düşünülen bu tür ampullalar, kırmızı, açık kahverengi ve bej rengi hamur ve astara sahiptir. Bunun yanı sıra hamurunda, mikaya rastlamak mümkündür (Şimşek ve Duman, 2007, s. 85-91, No. 1-20; Ladstätter, 2010, s. 504-508; Aydın, 2013, 446-449, Kat. Nr. 1-6; Aydın, 2015a, 497-502, Kat. Nr. 1-14). Özellikle haç betimli ve Tip 2 sınıflamasına giren oldukça küçük boyutlu ampullalar da mika, daha yoğundur (Metzger, 1981, s. 50-53, No. 130-147). 1 No'lu Ampulla, kırmızı renk hamur ve astara sahiptir. Hamurunda, ince kum ve az mika görülmektedir. Bu şekilde hamur yapısına sahip birçok Batı ve Güneybatı Anadolu ile Kıta Yunanistan ve Ege Adaları'nda ele geçmiş, Anadolu kökenli ampulla ile karşılaşmak mümkündür. 1 No'lu Ampulla'daki gibi hamur yapısına sahip başlıca Anadolu'da bulunmuş örnekler; Sardeis (Greenwalt ve Rautman, 1998, s. 486, No. 13; Rautman, 2005, s. 714-714, No. 1-2), Ephesos (Pillinger, 1996, s. 59, No. 16; Ladstätter ve Pülz, 2007, s. 426, 428, No. 21), Knidos (Love, 1972, s. 75, Pl. 20, No. 32; Aydın, 2013a, s. 448-449, 456, Kat. Nr. 6, No. 7) ve Olympos'ta (Öztaşkın, 2017, s. 213, 224, No. 1; Öztaşkın, 2020, s. 183, 188, No. 1-2) rastlanmaktadır. Ege Adaları'ndan Kos (Katsioti ve Mastrochristos, 2018, s. 85-86, No. 6) ile Rhodos'ta (Katsioti ve Mastrochristos, 2018, s. 84-86, No. 2-5) ve Filistin Bölgesi'nden Kudüs'te (Maeir ve Strauss, 1995, s. 238), yine 1 No'lu Ampulla ile aynı hamur özellikleri sunan, Anadolu kökenli ampulla bulguları ile karşılaşılmaktadır. Tüm bunların dışında buluntu merkezleri net olarak bilinmeyen; ancak Anadolu kökenli olduğu düşünülen, Crypta Balbi Museum (Sodini, 2011, s. 107-108, No. 25-26) ile Rijk Museum'da (Sodini, 2011, s. 107-108, No. 27) korunan ampullalarda, yine 1 No'lu Ampulla'daki gibi hamur yapısına sahip örneklerdendir. Hamur yapısı yönünden, 1 No'lu Ampulla'ya benzer özellik sunan örneklerin dağılım alanı oldukça geniştir. Hem hamur yapısı hem de biçim olarak benzerleri ise Laodikeia'daki iki (Şimşek ve Duman, 2007, s. 89-90, No. 13, 18), Hierapolis'te iki (Leo-Imperiale, 2016, s. 668, no. 2: 6-7),

İzmir Tarih ve Sanat Müzesi'ndeki iki (Aydın, 2015a, s. 498-499, Kat. Nr. 4-5, No. 4-5), İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki bir (Aydın, 2015a, s. 500-501, Kat. Nr. 9, No. 9), Marmaris Müzesi'ndeki bir (Aydın, 2013, s. 446, Kat. Nr. 2, No. 3), Paris Louvre Museum'daki beş (Metzger, 1981, No. 76-77, 112-114) ve Atina Agorası'ndaki iki örnekte (Hayes, 2008, s. 289, No. 1815-1816) görülmektedir. Görüldüğü üzere aynı hamur yapısına sahip örneklerin biçim olarak farklılıkları olabilmektedir ve büyük olasılıkla farklı biçimlerin aynı merkezlerde üretilmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır.

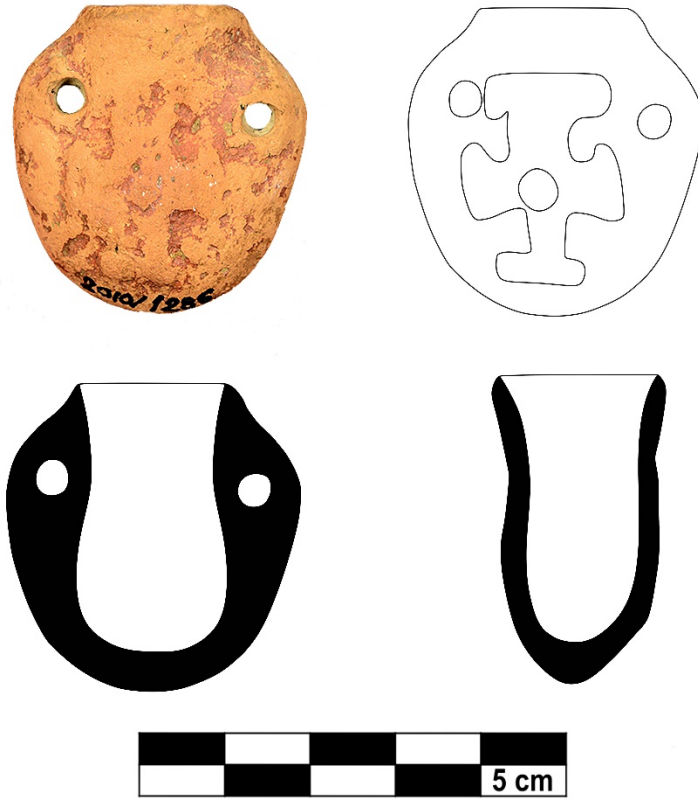
Ampullalar üzerinde haç motiflerinin kullanımı oldukça yoğundur ve bu haç motifleri bezeme yönünden çoğunlukla Yunan, Latin ve Malta haçları gibi çok fazla çeşitlilik gösterebilmektedir (Metzger, 1981, s. 50-53, No. 130-147; Şimşek ve Duman, 2007, No. 24-35; Aydın, 2013, No. 3-5; Aydın, 2015a, No. 4-12; Öztaşkın, 2017, No. 1; Ersoy, 2018, No. 4, 7; Şimşek, 2019, No. 5-6, 8-9). 1 No'lu Ampulla, kollarının uç kısımlarında dışa taşkın yuvarlak bezemeli Yunan haçına sahiptir. Kalıp yapımı kabartmalı Yunan haçı bezemesi, her iki yüzüne de başka bir bezeme olmaksızın uygulanmıştır. Genelde bu tür haç tasvirleri, yuvarlak bir madalyonun içinde yer alır şekilde kullanılmaktadır. Ancak bu örnekte, yuvarlak bir madalyon bezeme izine rastlanmamaktadır. Neredeyse birebir benzer bu tip madalyonsuz Yunan haçı bezemeli örnekler, son derece azdır. Bunlardan bazıları; Sardeis (Hanfmann, 1972, No. 17), Laodikeia (Şimşek ve Duman, 2007, s. 91, No. 20) gibi yerleşimlerde ve İzmir Tarih ve Sanat Müzesi (Aydın, 2015a, s. 498-499, Kat. Nr. 4-5, No. 4-5), British Museum (Buckton, 1994, s. 112, no. 124) ve Paris Louvre Museum'daki (Metzger, 1981, No. 76-77) koleksiyonlarda yer almaktadır. Bunun dışında, bir madalyon içinde Yunan haçı bezemeli benzer bir örnek, Marmaris Müzesi'nde görülmektedir (Aydın, 2013, s. 446, Kat. Nr. 2, No. 3) ve bir başka madalyon içinde Yunan haçı bezemeli örnekte, Atina Agorası'ndaki kazı çalışmalarında ele geçmiştir (Hayes, 2008, Pl. 91, No. 1815).

Tarihlendirme.

1 No'lu Ampulla, Marmaris Müzesi'nde korunan 6. yüzyıl-7. yüzyıl başları arasına tarihlenen bir örnek (Aydın, 2013, s. 446, 454, Kat. Nr. 2, No. 3) ile 5-6. yüzyıllara tarihli İzmir Arkeoloji Müzesi'nden korunan bir örnek (Aydın, 2015a, s. 498, 508, Kat. Nr. 4, No. 4) ve İzmir Tarih ve Sanat Müzesi'nde korunan bir örneğe (Aydın, 2015a, s. 500-501, 511, Kat. Nr. 10, No. 10) biçim olarak oldukça benzerdir. Ayrıca Kos ve Rhodos'ta ele geçmiş 6. yüzyıla tarihli, benzer biçimli örnekleri de bulunmaktadır (Κατσιώτη, 2009, s. 279-280, 282, Ειχ. 8β-γ, 9β).

Biçim özellikleri dışında, bezeme olarak 1 No'lu Ampulla'da görülen madalyonsuz Yunan haçı tasvirine benzer bir örnek, Laodikeia'da da ele geçmiş olup, bu ve buna benzer Tip 2 olarak sınıflandırılan ampullalar ile birlikte 6. yüzyıl-7. yüzyıl başları arasında tarihlenmiştir (Şimşek ve Duman, 2007, s. 84, 91, 101, No. 20). Sardeis'te ele geçmiş madalyonsuz Yunan haçı tasvir barındıran bir örnek ise kesin bir tarihleme olmaksızın genel olarak Erken Bizans Dönemi'ne verilmiştir (Hanfmann, 1972, No. 17). British Museum'dan bir (Buckton, 1994, s. 112, No. 124), Paris Louvre Museum'dan iki (Metzger, 1981, No. 76-77) ve İzmir Tarih ve Sanat Müzesi'nden iki adet örnekte (Aydın, 2015a, s. 498-499, Kat. Nr. 4-5, No. 4-5) görülen madalyonsuz Yunan haçı tasvirli ampulla örnekleri de 5-6. yüzyıllara tarihlenmektedir.

1 No'lu Ampulla'yı hem biçim hem de bezeme özellikleriyle yapılan analogi sonucunda, 5. yüzyıl-7. yüzyıl başları arasında tarihlendirebilmek mümkündür.

Şekil 1. 1 No'lu Ampulla

2 No'lu Ampulla (Şekil 2)

Tanım.

Mardin Müzesi'ne kazandırılmış iki adet ampulladan 1285 Envanter No'lu örnek (2 No'lu Ampulla), 2005 yılında satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış ve 1 No'lu Ampulla gibi 2010 yılında yeniden revize edilen envanter listesinde yer almıştır. 2 No'lu Ampulla'da 1

No'lu Ampulla gibi müzenin teşhir alanında korunmakta ve sergilenmektedir. Aynı şekilde satın alınan kişi veya kişilerin herhangi bir kaydı bulunmayan envanterde, bu ampullanın nereden ele geçtiği ya da temin edildiği bilgisi yer almamaktadır.

1 No'lu Ampulla gibi çift kalıp yöntemiyle oluşturulmuş, pişmiş toprak bir eserdir. 1.3cm ağız çapına, 3.3cm yüksekliğe ve 2.8cm gövde genişliğine sahip olan 2 No'lu Ampulla, 1 No'lu Ampulla'dan boyut olarak biraz daha küçüktür. 1 No'lu Ampulla ile aynı yapım teknikleri ve biçim özelliklerine sahip olan 2 No'lu Ampulla'nın yalnızca ağız kısmı, hafif içe meyilli ve üstte kısmen sivri yapılıdır. 2 No'lu Ampulla'nın hamur rengi, Munsell 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı tonundadır. Astar ise hamuruna göre bir ton daha açık olan Munsell 5 YR 5/6 sarımsı kırmızı renk tonundadır. Hamur yapısı tıpkı 1 No'lu Ampulla gibi sık dokulu, ince kumlu ve az mika katkılıdır. 2 No'lu Ampulla'nın gövde kısmının her iki yüzünde, iki adet iç içe daire arasında bir adet basit işçilikli Yunan haçı ve haç kollarının etrafında da dört adet küçük boyutlu daire şeklinde bezemeler yer almaktadır. Bunun yanı sıra, Yunan haçını çevreleyen iki adet daire motifi arasında ve haç kollarının etrafında, yine nokta şeklinde daha küçük daire bezemeler görülmektedir. Her iki ampullada kalıp yapımı olmasına karşın, 1 No'lu Ampulla'daki kabartma tekniğinden ziyade 2 No'lu Ampulla'da, negatif kalıptan çıkarıldıktan sonra pozitif yüze damga ile bezeme uygulanmıştır.

Değerlendirme.

2 No'lu Ampulla, biçim olarak 1 No'lu Ampulla ile aynı grup içerisinde değerlendirilebilecek bir örnektir. Bununla birlikte hamur ile astar renkleri, birbirine yakın tonlu ve katkı maddeleri de benzerdir. 1 No'lu Ampulla'da karşılaştırılan örnekler, 2 No'lu Ampulla içinde geçerli olup, yalnızca 2 No'lu Ampulla'nın 1 No'lu Ampulla'dan temelde farklılık gösteren yönü, bezeme özelliğidir. Bu sebeple 2 No'lu Ampulla'yı, bezeme özellikleri yönünden değerlendirmek yerinde olacaktır.

2 No'lu Ampulla'da, basit işçilikli bir Yunan haçı motifi ile bu haç etrafında, daire ve nokta bezemeler süslemeyi tamamlamaktadır. Yuvarlak çerçeveli bir mühür baskı, negatif kalıptan çıkarılan ampullanın gövde kısmına bastırılmıştır. Haç motifi ile haç motifini çevreleyen halka ve halka içinde yer alan nokta bezemeleriyle; Laodikeia'dan bir örnek (Şimşek ve Duman, 2007, s. 90, No. 18), İzmir Arkeoloji Müzesi'nden bir örnek (Aydın, 2015a, s. 500-501, Kat. Nr. 10) ve Paris Louvre Museum'dan üç örnek (Metzger, 1981, No. 112-114), Mardin Müzesi'ndeki 2 No'lu Ampulla ile aynı özelliği sunmaktadırlar. Ayrıca 2 No'lu Ampulla, haç bezemesi benzememekle birlikte, bu haçı çevreleyen daire motifler arasındaki nokta

bezemelerin kullanılması yönünden Olympos'taki bir örnek (Öztaşkın, 2017, s. 213, 224, No. 1) ile Hierapolis'taki iki örneğe (Leo-Imperiale, 2016, s. 668, no. 2: 6-7) benzerdir.

Tarihlendirme.

Biçim olarak 1 No'lu Ampulla ile aynı özellikleri yansıtan 2 No'lu Ampulla, bezeme yönünden farklılık göstermektedir. Daire, nokta ve Yunan haçı bezemeye sahip olan 2 No'lu Ampulla'nın neredeyse birebir benzeri, Laodikeia'da tespit edilmiş olup, 6. yüzyıl-7. yüzyıl başları arasında tarihlendirilmiştir (Şimşek ve Duman, 2007, s. 84, 90, No. 18). Aynı bezeme özelliklerine sahip, İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki bir örnek (Aydın, 2015a, s. 500-501, Kat. Nr. 10) ile Paris Louvre Museum'daki üç örnek (Metzger, 1981, No. 112-114), 5-6. yüzyıllara tarihlenmiştir. Haç bezemesi dışında, daire ve nokta bezemeli yapısıyla Olympos'ta ele geçmiş bir örnek ile Hierapolis'te ele geçmiş iki örnek, 6. yüzyıl-7. yüzyıl başları/ortası arasında tarihlenmektedir (Öztaşkın, 2017, s. 213, 224, No. 1; Leo-Imperiale, 2016, s. 671). Atina Agorası'nda ele geçmiş iki adet ampulla ise özellikle benzer haç bezemesi ile 5-6. yüzyıllar arasında verilmiştir (Hayes, 2008, s. 289, Pl. 91, No. 1815-1816).

2 No'lu Ampulla'yı hem biçim hem de bezeme özellikleriyle yapılan analogi sonucunda, 1 No'lu Ampulla gibi 5. yüzyıl-7. yüzyıl başları arasında tarihlendirebilmek mümkündür.

Şekil 2. 2 No'lu Ampulla

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu makalenin konusunu oluşturan Mardin Müzesi'nde korunan iki adet ampullanın nereden ele geçtiği hakkında, herhangi bir bilgi sahibi olmamakla birlikte biçim, bezeme, hamur, astar ve katkı maddesi özellikleri göz önünde bulundurularak yapılan analoji yöntemiyle, üretim sahası ve ele geçtiği merkezler dikkate alındığında, fikir edinebilmek mümkün olmuştur.

Mardin Müzesi'ndeki iki adet pişmiş toprak ampulla, Anadolu kökenli Tip 2 sınıflamasına dâhil olan az sayıda yayınlanmış örneklerle; en azından yapım tekniği, biçim, bezeme ve hamur özellikleri yönünden katkı sunması amaçlı ele alınmıştır. Bu doğrultuda iki adet ampullanın kırmızı ton hamur ve astar renkleri ile hamurunda yer alan mika katkı özelliği; Sardeis, Ephesos, Knidos, Laodikeia, Hierapolis, Olympos ve pek çok müzede yer alan Anadolu (Asia Minor) kökenli örnekler ile paralellik göstermektedir. Biçim yönünden 1 ve 2 No'lu Ampullalar'ın neredeyse birebir benzerleri, Anadolu'da Laodikeia ve Hierapolis, Anadolu dışında ise Atina Agorası yerleşimlerinde görülmektedir. Bu yerleşim yerleri dışında, İzmir Tarih ve Sanat Müzesi, İzmir Arkeoloji Müzesi, Marmaris Müzesi ve Paris Louvre Museum gibi koleksiyonlarda da benzer biçimli örnekler ile karşılaşılmaktadır.

1 No'lu Ampulla'nın gövde kısmında yer alan madalyonsuz Yunan haçı bezemeye, Sardeis ve Laodikeia gibi yerleşimler ile İzmir Tarih ve Sanat Müzesi, British Museum ve Paris Louvre Museum'daki koleksiyonlarda rastlamak mümkündür. 2 No'lu Ampulla'daki basit işçilikli bir Yunan haçı motifi ile bu haç etrafında, daire ve nokta şeklindeki bezemeli örneklerle ise Laodikeia yerleşiminde ve İzmir Arkeoloji Müzesi ile Paris Louvre Museum'daki koleksiyonlarda rastlanmaktadır.

Görüldüğü üzere hamur, astar ve katkı maddesi yönünden Mardin Müzesi Ampullaları'nın benzerleri, Batı ve Güneybatı Anadolu'daki birçok merkezde yer almaktadır. Ancak biçim ve özellikle bezeme yönünden birebir benzerleri, yayınlarda son derece sınırlı bölgelerde rastlanan bir durum ortaya koymaktadır. Bu sebeple bu ampullaları, net bir üretim merkezi olan bir kent ile ilişkilendirebilmek pek mümkün değildir. Yalnızca bu ampullaların Batı ve Güneybatı Anadolu kökenli bir yerleşimde üretilmiş olduğunu önermek, mevcut benzerleri üzerinden mümkündür. Yayınlarda; oval gövde yapılı, kulp yerine omuz hizasından çift delikli, haç bezemeli, yaklaşık 3-3.5cm yüksekliğinde ve 2.5-3cm genişliğinde, Tip 2 olarak adlandırılan grubun içerisinde değerlendirebileceğimiz bu ampullalar, biçim ve bezeme şeması olarak 5. yüzyıl-7. yüzyıl başları arasında görülen örnekler ile paralellik sunmaktadır.

Anadolu kökenli ampullalar; Anadolu'da buluntu veren merkezler ile bu merkezlere yakın müzelerde, Anadolu dışında az sayıda kazı çalışması gerçekleştirilen yerleşim birimlerinde ve Avrupa'daki oldukça zengin koleksiyonlara sahip müzelerde görülmektedirler. Mardin Müzesi'nde yer alan iki adet pişmiş toprak ampulla da yoğun olarak Batı ve Güneybatı Anadolu kentleri ile onlara yakın müzelerde görülen örneklerdir. Bu sebeple Anadolu kökenli ampullalar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Mardin ve çevresindeki kültür sahasında fazla bilinmezler. 2021 yılı kazı sezonunda, Mardin ilinin 30km güneydoğusunda yer alan Dara Antik kentinde, bir adet ampulla ele geçmiştir. Bu da bölge kültüründe ampulla kullanımının varlığını kanıtlamaktadır. Ancak yine de görsellerinden, hem biçim hem bezeme hem de hamur yapısıyla Mardin Müzesi'ndeki Anadolu kökenli Ampullalar'dan farklı olduğu anlaşılmaktadır⁴.

Anadolu kökenli ampulların Atina Agorası (Hayes, 2008, s. 289, No. 1815-1816), Kos (Katsioti ve Mastrochristos, 2018, s. 85-86, No. 6) ve Rhodos (Katsioti ve Mastrochristos, 2018, s. 84-86, No. 5) gibi Anadolu'ya yakın yerleşim birimleri yanı sıra, Kudüs (Maeir ve Strauss, 1995, s. 238) gibi oldukça uzak bir yerleşim biriminde de örnekleri ele geçmiştir. Bu örneklerden yola çıkarak, Anadolu kökenli ampullaların dağılımının oldukça geniş olduğu anlaşılmaktadır. Mardin çevresinde son yıllarda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Kuzey Afrika (Tosun, 2020a, s. 249-266; Tosun, 2020b, s. 274-279, 286-288, No. 3-15), Ege (Tosun, 2020a, s. 225-226, 255-261, Kat. No. 107, 162-186; Tosun, 2020c, s. 348-351, 356-361, No. 3-13), Ege Adaları (Tosun, 2020a, s. 224-229, Kat. No. 106, 108-114) ile Kilikia ve Kıbrıs (Tosun, 2020a, s. 218-224, 262, Kat. No. 84-105, 187) gibi merkezlerde üretimi yapılan bazı Geç Antik Dönem seramik bulguları, Mardin ve çevresinde Akdeniz ile ticari ilişkilerin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple ampullaların da ticaret yoluyla, Mardin civarındaki yerleşimlere kazandırılmış olması mümkündür. Ayrıca Geç Antik Dönem'de, Anadolu'nun batı ve güneybatısındaki bölgelerde popüler bir kullanımı olan ampullaların, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu Mardin'deki bazı Hıristiyanlar tarafından, hatıra olarak buradaki yerleşimlere getirilmiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Mardin, Dara'da ele geçen az sayıdaki Geç Antik Döneme özgü unguentarium bulguları (Tosun, 2020a, s. 373-375, Kat. No. 447-451), ampullalar gibi zaman zaman kutsal sıvıların konulduğu bir kap biçimidir (Hayes, 1971, s. 243-

⁴ Dara'da 2021 yılı kazı sezonunda ele geçmiş olan bu ampulla, Kazı başkanı Doç. Dr. Hüseyin METİN tarafından, Mısır'daki Aziz Menas kültü ile ilişkili olduğu ve Dara'dan Mısır'a hac amaçlı gitmiş kişilerin bu ampullayı kente kazandırmış olabileceği şeklinde basına bildirilmiştir (Sincar, 2022, 11 Ocak). Kendisinin görüşü alınarak yakın zamanda yayınlanacağı bilgisi de edinilmiştir.

244)⁵. Bu da hac kültüne ilişkin unguentariumlar gibi Anadolu üretilmiş ampullaların da Mardin ve çevresindeki yerleşim birimlerinde ortaya çıkabileceğini mümkün kılmaktadır. Mardin Müzesi'nde yer alan iki adet pişmiş toprak ampullanın buluntu yeri hakkında herhangi bir fikir sahibi olmamız, şu an için bu tür düşünceleri yalnızca önerebilmemize imkân tanımaktadır.

⁵Ampullalar genellikle boyunda, unguentariumlar ise elde taşınan malzemelerdir. Unguentariumlar, genel olarak güzel koku veren yağ ve krem gibi ürünlerin içine konulduğu günlük kaplar olmakla birlikte, Geç Antik Dönem'de tıpkı ampullalar gibi kutsal sıvıların da konulduğu örneklerdir. Geç Antik Dönem Unguentariumları'nın tıpkı boyun ve omuzdan kulplu Aziz Menas tasvirli Menas Ampullaları ile aynı işlevde kullanılmış olabileceği düşüncesi için bk. (Hayes, 1971, s. 243-244).

Kaynakça

- Aharoni, Y. (1964). *Excavations at Ramat Rahel, seasons 1961 and 1962*. Roma: Centro die Studi Semitici.
- Anderson, W. (2004). An archaeology of Late Antiquity pilgrim flasks. *Anatolian Studies*, 54, 79-93.
- Anderson, W. (2007). Votive customs in Early Byzantine Asia Minor. *Journal of the Australian Early Medieval Association*, 3, 17-27.
- Arthur, P. (2006) *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Atik, N. (1995). *Die keramik aus den südthermen von Perge*. *Istanbuler Mitteilungen, Beiheft*, 40. Tübingen: Wasmuth.
- Aydın, A. (2013). Marmaris Müzesi'ndeki ampullalar. *Olba*, 21, 437-456.
- Aydın, A. (2015a). İzmir Arkeoloji Müzesi ile Tarih ve Sanat Müzesi'nde bulunan ampullalar. *Olba*, 23, 487-513.
- Aydın, A. (2015b). Aziz Konon tasvirli bir Menas Ampullası. *Adalya*, 28, 289-302.
- Besques-Mollard, S. (1968). Un portrait de Cléopâtre I dans les terres cuites de Smyrne. *Revue Archéologique*, 2, 241-250.
- Blick, S. (2001). Comparing pilgrim souvenirs and Trinity Chapel windows at Canterbury Cathedral: An exploration of context, copying, and the recovery of lost stained glass. *Mirator*, September 2001, 1-27.
- Buckton, D. (Ed.). (1994). *Byzantium: treasures of Byzantine Art and Culture from British collections*. London: Trustees of the British Museum by British Museum Press.
- Campbell, S. D. (1988). Armchair pilgrims: ampullae from Aphrodisias in Caria. *Medieval Studies*, 50, 539-545.
- Crawford, J. S. (1990). *The Byzantine shops at Sardis*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Crowfoot, J. W. ve Fitzgerald, G. M. (1929). *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem 1927*. London: Palestine Exploration Fund.
- Dalton, O. M. (1901). *Catalogue of Early Christian Antiquities and objects from the christian east in the department of British and Mediaeval Antiquities and ethnography of the British Museum*. London: Trustees of the British Museum.

- Dalton, O. M. (1921). *The British Museum: a guide to the Early Christian and Byzantine Antiquities in the department of British and Mediaeval Antiquities*. London: Oxford University Press.
- Dinç, R. ve Dede, E. (2003). Tralleis 1999 kazısı- sonuç raporu. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 25, 11-24.
- Duyuran, R. (1974). Akhisar Tepe Mezarlığında yapılan arkeolojik araştırmalar: 2. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 20(2), 17-27.
- Engemann, J. (2002). Palästinische frühchristliche pilgerampullen. *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 45, 153-169.
- Ersoy, A. (2018). Bazı arkeolojik buluntu örnekleri üzerinden Antik Smyrna/İzmir'de inançlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 89-107.
- Ferrero, D. B. (1987). Aziz Philippus'un Martyrion'u ve Kiliseleri. A. Peres (Ed.), *Hierapolis di Frigia 1957-1987 içinde* (s. 121-132). Milano: Fabbri.
- Fıratlı, N. (1972). Uşak-Selçukler kazısı ve çevre araştırmaları 1966-1970. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 19(2), 109-160.
- Foss, C. (2002). Pilgrimage in Medieval Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 129-151.
- Gassner, V. (1997). *Das südtor der tetragonos-agera: keramik und kleinfunde, forschungen in Ephesos 13.1.1*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gerry, K. B. (t.b). Pilgrim flask of St. Sergios. *The Walters Art Museum, Baltimore*. <https://projects.mcah.columbia.edu/treasuresofheaven/relics/Pilgrim-Flask-of-St-Sergios.php>
- Ghini, G. P. (2000). Iasos: l'eta Bizantina. *Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria*, 6, 15-17.
- Grabar, E. (1958). *Ampoules de Terre Sainte (Monza, Bobbio)*. Paris: C. Klincksieck.
- Greenewalt, C. H. (1997). Sardis: archaeological research in 1995. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 18(1), 513-527.
- Greenewalt, C. H. (2006). Sardis: archaeological research and conservation projects in 2004. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 27(2), 175-186.
- Greenewalt, C. H. ve Rautman, M. L. (1998). The Sardis campaigns of 1994 and 1995. *American Journal of Archaeology*, 102(3), 469-505.

- Griffing, R. P. (1938). An Early Christian ivory plaque in Cyprus and notes on the Asiatic Ampullae. *The Art Bulletin*, 20(3), 266-279.
- Grossman, P. (1998). The pilgrimage center of Abû Mînâ. D. Frankfurter (Ed.), *Pilgrimage and holy space in late antique Egypt* içinde (s. 281-302). Leiden: Brill.
- Hanfmann, G. M. A. (1959). Excavations at Sardis, 1958. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 154, 5-35.
- Hanfmann, G. M. A. (1966). The eighth campaign at Sardis (1965). *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 182, 2-54.
- Hanfmann, G. M. A. (1972). Excavations and restoration at Sardis-1970. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 19(1), 99-119.
- Hanfmann, G. M. A. (1985). The donkey and the king. *The Harvard Theological Review*, 78(3/4), 421-430.
- Hayes, J. W. (1971). A new type Early Christian ampulla. *The Annual of the British School at Athens*, 66, 243-248.
- Hayes, J. W. (1976). *Roman pottery in the Royal Ontario Museum: a catalogue*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Hayes, J. W. (2008). *The Athenian Agora XXXII: Roman pottery fine-ware imports*. Princeton/New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Hepding, H. (1907). Die arbeiten zu Pergamon 1904-1905. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 32, 161-414.
- Ionescu, M. ve Oprea, I. I. C. (1998). O ampulla din Asia Minor recent descoperita la Callatis. *Thraco-Dacica*, 19(1-2), 167-170.
- Κατσιώτη, Α. (Katsioti, A.) (2009). Πήλινα φιαλίδια-ευλογίες από τα Δωδεκάνησα (Pelina fialidia-eulogies apo ta Dodekanesa). Α. Κατσιώτη (A. Katsioti) (Ed.), *Δελτίον της χριστιανικής αρχαιολογικής εταιρείας Α'* (Deltion tes khristianikes arkhaiologikes etaireias I') içinde (271-282). Αθήνα (Athena): Περίοδος Δ' (Periodos D'), Τόμος Λ' (Tomos L').
- Katsioti, A. ve Mastrochristos, N. (2018). Aspects of pilgrimage in the Eastern Mediterranean during the Early Byzantine Period archaeological evidence from Rhodes. D. Ariantzi ve I. Eichner (Ed.), *Für seelenheil und lebensglück: das Byzantinische pilgerwesen und seine wurzeln (Byzanz zwischen orient und okzident 10)* içinde (s. 83-95). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

- Koch, G. (2015). *Türkiye'deki Geç Antik Dönem önemli merkezleri ile birlikte Erken Hıristiyan Sanatı*. (A. Aydın Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2002).
- Köroğlu, G. (2011). Yumuktepe Höyüğü kazılarında gün ışığına çıkarılan Aziz Menas tasvirli hacı şişesi. *Seleucia ad Calycadnum*, 1, 77-89.
- Köroğlu, G. ve Yılmaz, S. (2015). Anadolu'dan Erken Bizans Dönemi hacı ampullaları ve Smyrna buluntuları. A. Ersoy ve G. Şakar (Ed.), *Smyrna/İzmir kazı ve araştırmaları I. çalıştay bildirileri* içinde (s. 155-170). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ladstätter, S. (2010). Ephesos in Byzantinischer zeit: das letzte kapitel der geschichte einer antiken großstadt. F. Daim ve J. Drauschke (Ed.), *Byzanz – das römerreich im mittelalter teil 2(2) schauplätze* içinde (s. 493-520). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Ladstätter, S. ve Pülz, A. (2007). Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: changes in its urban character from the third to the seventh century AD. A.G. Poulter (Ed.), *The transition to Late Antiquity: on the Danube and beyond* içinde (s. 391-433). Oxford: British Academy.
- Lambert, C. ve Pedemonte-Demeglio, P. (1994). Ampolle devozionali ed itinerari di pellegrinaggio tra IV e VII secolo. *Antiquité Tardive: Revue Internationale d'Histoire et d'Archéologie (IVe-VIIe siècle)*, 2, 205-231.
- Laumonier, A. (1936). Archéologie Carienne. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 60(1), 286-335.
- Leclercq, H. (1924). Ampoules (A eulogies). L. Leteuzey (Ed.), *Dictionnaire d'archéologie Chretienne et de liturgie*, 1(2) içinde (s. 1722-1747). Paris: Chainage-Chypre.
- Leo-Imperiale, M. (2016). "Sanctum oleum sume". Le ampolle a eulogia di tipo microasiatico da Hierapolis di Frigia. F. D'Andria, M.P. Caggia ve T. Ismaelli (Ed.), *Hierapolis di Frigia VIII, 1: Hierapolis di Frigia Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011* içinde (663-674). İstanbul: Ege Yayınları & Francesco D'Andria.
- Lopreato, P. (1976). Le ampolle di San Menas a la diffusione del suo culto nell'alto Adriatico. *Antichita Altoadriatiche*, 12, 411-428.
- Love, I. C. (1972). A preliminary report of the excavations at Knidos, 1970. *American Journal of Archaeology*, 76(1), 61-76.

- Maeir, A. M. ve Strauss, Y. (1995). A pilgrim flask of Anatolian origin from Late Byzantine/Early Ummayyad Jerusalem. *Anatolian Studies*, 45, 237-241.
- Magness, J. (1993). *Jerusalem ceramic chronology circa 200-800 CE*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Metzger, C. (1981). *Les ampoules à eulogie du Musée du Louvre* (3. Baskı). Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Michon, E. (1892). *La collection d'ampoules à eulogies du Musée du Louvre*. Rome: Imprimerie de la Paix, Philippe Cuggiani.
- Monza Ampullae (t.b.). *Wikipedia, the free encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Monza_ampullae
- Ötüken, Y. (2003). Likya bölgesindeki kazı ve yüzey araştırmaları çerçevesinde Ortaçağ seramikleri. *Adalya*, 6, 233-249.
- Öztaşkın, M. (2017). Olympos kazısı seramik buluntuları. B. Y. O. Uçkan (Ed.), *Olympos I: 2000-2014 araştırma sonuçları (Akmed Series in Mediterranean Studies 2)* içinde (s. 209-224). İstanbul: Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
- Öztaşkın, M. (2020). Olympos'ta bulunmuş figürlü bir ampullanın ikonografik değerlendirmesi. *Social Sciences Research Journal*, 9(1), 181-188.
- Paton, J. (1907). Archaeological news. *American Journal of Archaeology*, 11(1), 71-141.
- Rautman, M. (2005). A Stylite Ampulla at Sardis. F. Baratte, V. Déroche, C. Jolivet-Lévy ve B. Pitarakis (Ed.), *Travaux et mémoires 15, mélanges Jean-Pierre Sodini, collège de France - CNRS centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance* içinde (s. 713-721). Paris: l'Université Paris I Panthéon-Sorbonne.
- Reygers, L. (1937). Ampulle. O. Schmitt (Ed.), *Reallexikon zur deutschen kunstgeschichte I* içinde (s. 658-661). Stuttgart: Metzler.
- Riley, J. A. (1979). Coarse pottery. J.A. Lloyd (Ed.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Economic life at Berenice: sculpture and terracottas, coarse pottery volume 2* içinde (s. 91-466), Tripoli: Socialist Libyan Arab Jamahiriya.
- Robert, L. (1984). Documents d'Asie Mineure. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 108(1), 457-532.
- Sartiaux, F. (1921). Nouvelles recherches sur le site de Phocée. *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 65e Année, 2, 119-129.

- Shtereva, I. (1999). Early Christian ampullae from Sliven, South Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica*, 3(1), 85-88.
- Sincar, H. İ. (2022, 11 Ocak). Dara antik kentindeki kazıda 1400 yıllık ampulla bulundu. *haberler.com*. <https://www.haberler.com/mardin-deki-dara-antik-kenti-nde-yapilan-kazida-14658733-haberi/>
- Sodini, J.P. (2011). La Terre des Semelles: images Pieuses Ramenées par les pèlerins des lieux saints (Terre Sainte, Martyria d'Orient). *Journal des Savants*, 1(1), 77-140.
- Şimşek, C. (2019). Laodikeia Kuzey (kutsal) Agora Batı Portik'den iki ampulla. C. Şimşek (Ed.), *Laodikeia çalışmaları 5: 15. yılında Laodikeia (2003-2018) içinde* (s. 221-238). İstanbul: Ege Yayınları.
- Şimşek, C. ve Duman, B. (2007). Laodikeia'da bulunan ampullalar. *OLBA*, XV, 73-101.
- Şimşek, C. ve Yener, B. (2018). Ampullae with figural depictions from Laodikeia of Late Antiquity. C. Şimşek ve T. Kaçar (Ed.), *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve çevresi / The Lykos Valley and neighbourhood in Late Antiquity* içinde (s. 217-232). İstanbul: Ege Yayınları.
- Tosun, M. (2020a). *Dara (Anastasiopolis) Roma ve Geç Antik Dönem (Parth-Sasani) seramikleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Tosun, M. (2020b). Dara'dan (Anastasiopolis) Batı Akdeniz (Kuzey Afrika-Güney İspanya '?') seramikleri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 269-288.
- Tosun, M. (2020c). Dara (Anastasiopolis) verileri ışığında Yukarı Mezopotamya'da Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Phokaia kırmızı astarlı seramikleri. *Amisos*, 5(9), 343-361.
- Tuchelt, K. ve Baldus, H.R. (1980). Didyma: bericht über die arbeiten der jahre 1975-1979. *Istanbuler Mitteilungen*, 30, 99-189.
- Vikan, G. (1982). *Byzantine pilgrimage art*. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University.
- Vikan, G. (1991). Guided by land and sea, pilgrim art and pilgrim travel in Early Byzantium. J. Engemann (Ed.), *Tesserae: festschrift für Josef Engemann, jahrbuch für antike und christentum, ergänzungsband, 18* içinde (s. 74-92). Münster/Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- Vikan, G. (1995) Early Byzantine pilgrimage "Devotionalia" as evidence of the appearance of pilgrimage shrines. E. Dassmann ve J. Engemann (Ed.), *Jahrbuch für antike und*

christentum, ergänzungsband, 20.1 içinde (s. 377-388). Münster/Westfalen: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.

Weitzmann, K. (1979). *Age of spirituality: Late Antique and Early Christian Art, third to seventh century: catalogue of the exhibition at the Metropolitan Museum of Art, november 19, 1977, through february 12, 1978*. New York: The Metropolitan Museum.

Williams, C. (1989). *Anemurium: Roman and Early Byzantine pottery*. Toronto: Pontifical Institute for Medieval Studies.

Wulff, O. (1909). *Beschreibung der bildwerke der christlichen epochen. Altchristliche und mittelalterliche Byzantinische bildwerke, band 3, teil 1*. Berlin: Reimer.

Zalesska, V. (1999). La représentation des visions apocalyptiques sur les monuments Éphésiens du VIe siècle. H. Friesinger ve F. Krinzinger (Ed.), *100 jahre österreichische forschungen in Ephesos, akten des symposions, Wien 1995, 1-3* içinde (s. 355-359). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.